

Виникнення і функціонування органів станової опіки духовенства у Чернігівській єпархії в другій половині XIX – на початку XX століть

Роль православного духовенства у благодійних ініціативах XIX–XX ст. була досить вагомою, а внесок духовенства у сферу підтримки різних верств населення – незаперечний. Важливою складовою широкого загалу благодіянь з боку православної церкви була станова опіка духовенства.

Виникнення і функціонування органів станової опіки духовенства зумовлене тим, що у XIX–XX ст. єдиної державної системи соціальної підтримки не існувало. Державною турботою було охоплене лише дворянство. Представники інших станів і відомств мали самі подбати про взаємодопомогу.

Російська Православна Церква у XIX–XX ст. була однією з державних інституцій і називалася Відомством православного сповідання й воєнного духовенства. За законом 1797 р. головою РПЦ був імператор, тому в економічному й адміністративно-політичному відношенні вона підпорядковувалася главі держави. Перші кроки на шляху розроблення законоположень про підтримку бідних духовного стану були зроблені самою духовною владою і закріплені цивільним урядом. З 1799 р. певне утримання почали надавати вдовам і сиротам священнослужителів лише міських і соборних церков. Постійними джерелами коштів для призріння визначалися: добровільні благодійні внески, кухлеві збори, частина прибутку від продажу свічок, прибуток з цвинтарів, штрафні суми по духовному відомству. Для фіксування такого роду надходжень в кожній єпархії мали щорічну книгу. Для зручності збору в різних місцях дозволялось застосовувати підписні листи. Таким чином “постановами 1799 року покладено було початок опікунствам про призріння бідних духовного звання, проте улаштування їх як окремих ... установ, відбулося дещо пізніше”¹.

Першою організованою спробою опікування про бідних духовного звання були духовні опікунства, засновані згідно з указом уряду від 12 серпня 1823 р. при кожній єпархіальній кафедрі. Вони перебували у безпосередньому віданні архієрея, а “благодіяльне опікування” тоді вже розповсюджувалося як на міське, так і на сільське духовенство². У 1840-х роках влада, йдучи назустріч духовенству, всі будівлі, що належали опікунству, звільнила від сплати міських податків. Цими документами з уточненнями і змінами 1841 і 1867 років керувалося і духовне опікунство Чернігівської єпархії, що з 1769 р. віднесена до другого класу за штатами і розміром асигнувань з державної казни. Територія єпархії співпадала з територією губернії, а парафія була важливою церковно-адміністративною одиницею і відігравала організуючу роль у суспільному житті громади. В 1857 р. 93,8 % населення губернії, яке на той час становило понад півтора мільйони осіб, належало до православного віросповідання. Православних священно- і церковнослужителів налічувалося 3623, ченців – 547. Вони обслуговували 1063 церкви, серед яких – 15 монастирів, 15 міських соборів і 1 кафедральний, 19 єдиновірчих³.

Утримання сільського і міського духовенства в 1872 р. становило 174320 руб. 24 коп. на рік⁴. Більша частина духовенства єпархії мала доходи, що не забезпечували їхні потреби. Тенденція до зниження матеріальних статків представників духовного стану та пов’язане з цим падіння престижу професії збереглися у Чернігівській єпархії до 1917 р. Можна навіть стверджувати, що у другій половині XIX – XX ст. ця тенденція мала більш виражений характер⁵. Нарікання священників на свої бідкування були цілком обґрунтованими.

Незадоволення житловими та економічними умовами сприяло переходу духовенства із однієї парафії до іншої, адже завдяки різним економіко-географічним умовам південні райони Чернігівщини були заможніші від північних, а тому одна парафія могла на 50–100 руб. відрізнятись прибутками від іншої. На нерівність забезпечення причту різних парафій вказують дані клірових відомостей. Так, Андріївська церква містечка Стольного Сосницького повіту мала за штатом священика та псаломщика (в 1897 р. відкрили дияконську вакансію без виділення на те коштів), які отримували казенне жалування відповідно 156 та 51 руб. на рік. Крім того, їм належали 36 десятин землі. Як зазначав священик Петро Лебедев, що складав звіт: "... утримання причту дуже бідне"⁶. Причет чернігівської церкви св. Параскеви за штатом 1869 р. також складався зі священика та псаломщика. Казенного утримання не було, проте на церковній землі стояв дерев'яний будинок та кам'яні крамниці, що здавалися в оренду. З цих прибутків єпархіальне керівництво дозволило з жовтня 1872 р. отримувати настоятелю 160 руб. і псаломщику – 53 руб. на рік, а з 1875 р. до означених сум додалось відповідно 140 і 87 руб. з того самого джерела⁷.

Організація опікунства у єпархії мала на меті покращити матеріальне становище позаштатних священиків і дияконів (штатні отримували жалування від казни) та підтримати вдів і сиріт духовного звання. До його функцій належало: 1) проводити збір коштів за підписними листами та слідкувати за кухлевим збором; 2) турбуватись про цілісність, примноження та найраціональніше використання прибутків опікунства; 3) надавати призьріння тим, хто його дійсно потребує; 4) здійснювати оплату за утримання осіб в лікарнях цивільних богоугодних закладів, затверджувати опікунів і розглядати справи про опіку над майном неповнолітніх; 5) керувати єпархіальною богадільнею⁸.

Способи поповнення коштів опікунства у всіх єпархіях були практично однаковими і формувалися із постійних та випадкових джерел. Так, у звіті за 1901 р. вказано, що постійного прибутку до опікунства надійшло: 1) штрафних коштів від священно- і церковнослужителів 113 руб. 71 коп.; 2) пожертв від благодійників, головним чином від священнослужителів, удостоєних нагород – 490 руб. 50 коп.; 3) пожертв від осіб, що просили дозвіл у єпархіального керівництва поховати своїх родичів на церковних цвинтарях – 2291 руб. 55 коп.; 4) відсотків з капіталу – 4010 руб. 99 коп.⁹ Цікавим є той факт, що матеріальна підтримка чернігівському духовенству надходила і від колег з інших єпархій. Наприклад, у 1860 р. калузький архієпископ Григорій пожертвував церкві села Жукотки Чернігівського повіту 1000 руб.: чверть відсотків з цієї суми мала бути використана на церкву, три чверті – на користь причту, а сам капітал – залишитися недоторканим на поминання жертвувача після його смерті¹⁰.

Наказом Синоду від 19 січня 1871 р. духовенству кожної єпархії надавалась можливість влаштовувати свічкові заводи або свічкові крамниці на загальні церковні кошти. 4 травня 1872 р. єпархіальний з'їзд Чернігівського духовенства обговорював це питання. Ідея видавалась привабливою і своєчасною з огляду на вагомий прибуток свічкового заводу. З дозволу єпископа Чернігівського і Ніжинського Нафанаїла завод, що раніше належав архієрейському дому, переданий духовенству єпархії. Були вжиті певні заходи для підвищення ефективності його роботи, наприклад: заборонено монастирям, які займалися бджільництвом, продавати віск на сторону і самим виготовляти свічки¹¹.

Опікунство складалося з трьох осіб, а його канцелярію становили секретар і три писарі¹². Головний орган – рада опікунства – перебував у Чернігові, а у повітових містах діяли його відділення. Для зручнішого користування коштами їх тримали у місцевих банківських установах, а при недостатній кількості повітових коштів рада опікунства могла виділити певну суму для здійснення виплати. Опікунська рада вирішувала питання про призначення виплат та встановлювала їхній розмір, надсилала рішення про це до повітових відділень, де й відбувалися виплати. Сполучною ланкою між повітовими відділеннями опікунства

і опікуваними категоріями були окружні благочинні, на яких покладался контроль за зверненнями по допомогу нужденних свого округу та прибутком церков.

Прохання призначити допомогу складалися на бланках визначеної форми із зазначенням підстав для звернення. Опікунська рада при вирішенні питання про виплату та визначенні розміру допомоги брала до уваги вік, стан здоров'я, наявність нерухомості, кількість, вік та заняття дітей, а також враховувала можливі виплати від інших відомств (наприклад: пенсію від міністерства народної освіти за службу в училищі). Зважаючи на всі обставини, допомога призначалася постійна або одноразова. У 1903 р. постійними виплатами користувалося 891 сімейство, або 1316 осіб, сума виплат становила 12290 руб. 90 коп. Одноразової допомоги було видано 2213 руб. 93 коп., у тому числі 150 руб. – постраждалим від пожежі¹³. Річні звіти опікунства свідчать, що, крім опікунських коштів, окремі церкви мали ще й власний капітал. Так, при церкві Різдва Богородиці у Новій Басані Козелецького повіту з орендних прибутків за сім років утворився капітал у 2050 руб., який у 1885 р. був розміщений в Київській конторі державного банку на довічний термін з тим, щоб відсотки з нього щорічно розподілялися у парафії між бідними духовного звання, незалежно від призначених опікунством виплат¹⁴.

Підсумовуючи викладене можна зазначити, що кошти опікунства про бідних духовного звання формувалися з різних джерел, а суми виплат визначалися диференційовано.

Попри всі старання духовного відомства, опікунство не вирішувало повністю проблему матеріального забезпечення служителів православної церкви. Для більш суттєвої підтримки 28 червня 1862 р. створили Особливе присутствіє з духовних і світських осіб, яке мало знайти засоби для кращого забезпечення побуту духовенства¹⁵. Передбачалося розширити можливості матеріального забезпечення парафіяльного духовенства; визначити його громадські права і привілеї; відкрити дітям священно- і церковнослужителів шлях до всіх поприщ громадської діяльності; надати духовенству можливість працювати в парафіяльних і сільських училищах.

Перебуваючи на службі, духовенство ще більш-менш мало кошти на утримання сім'ї завдяки платі за виконання церковних обрядів та виплатам від казни. Проблеми розпочиналися після виходу на пенсію, до того ж її призначали не всім. Згідно з діючим законодавством священику, що мав вислугу 35 років, виплачувалася державна пенсія в розмірі 130 руб., бездітній удові – 65 руб., удові з дітьми – 90 руб. на рік. Дияконська пенсія дорівнювала 80 руб., удова диякона отримувала відповідно 40 і 50 руб.¹⁶ Іншим церковнослужителям пенсії державою не передбачалися, тому духовні опікунства були покликані вирішувати цю проблему самостійно.

Досліджуваний період характеризувався виникненням нових форм і організацій станової опіки. Важливим фінансовим джерелом були емеритальні каси. Ідею заснування такої каси у Чернігівській єпархії ще у 1864 р. висловив архієпископ Філарет Гумилевський. Неспроможність духовних опікунств вирішити всі матеріальні проблеми духовенства змусили знову повернутись до цього питання у 1875 р. Після отримання дозволу Синоду, з 1880 р. емеритуру було відкрито. Перший вклад до каси зробив єпархіальний преосвященний Серапіон – внесок за 5 років наперед у сумі 225 руб. Святкуючи відкриття закладу, консисторія виділила 32 руб. 48 коп., а селянин села Зазим'є Остерського повіту Т. Селика пожертвував 25 руб. за дозвіл йому і дружині бути похованими після смерті на церковному цвинтарі¹⁷. Протягом першого року до каси надійшло 1954 руб. 29 коп. внесків від 93 майбутніх пенсіонерів. Новий пенсійний орган очолював комітет, який розмістився у приміщенні свічкового заводу. Голова комітету працював безоплатно, казначей отримував 60 руб., діловод – 120 руб. на рік¹⁸. Комітет приділяв багато уваги справам емеритальної каси. На єпархіальному з'їзді духовенства 1891 р. обговорювалося питання обов'язкової

участі в емеритурі: консисторія повідомила, що береться утримувати відрахування до каси при видачі жалування від казни; був затверджений розмір річного внеску – 9 руб. для священників, по 3 руб. для дяків і псаломщиків, не заборонялося вносити і додаткові кошти¹⁹. Незважаючи на очевидну користь пенсійного закладу, як видно із джерел, представники кліру досить довго виявляли до нього певну недовіру. З іншого боку, малі внески пояснювалися також і складним матеріальним становищем духовенства. Про стан парафії та неналежно облаштований побут свідчить лист причту Іллінської церкви села Костенець Мглинського повіту до єпископа Антонія: “Парафія бідна, до того ж земля непридатна для посівів, а худобу утримувати немає змоги через відсутність лугів”²⁰.

Попри все, справи емеритальної каси йшли успішно. У 1894 р. емеритура видала 50 пенсій розміром 77 руб. 46 коп. кожна; у 1898 р. – 89 пенсій по 96 руб. 91 коп. і в 1902 р. – 91 пенсію по 84 руб. 79 коп. Станом на 1 січня 1902 р. в емеритальній касі було 649 325 руб. 20 коп. та 2417 вкладників²¹. Згодом при емеритурі створили похоронну касу, що видавала одноразову допомогу сім’ям померлих священно- і церковнослужителів. За 1902 р. нею виплачено 4386 руб. 53 коп., залишилось на 1903 р. 8185 руб. 81 коп.²² У 1904 р. єпархіальним духовенством обговорювався новий статут емеритальної каси, який передбачав участь у ній служителів консисторії та духовних училищ, додаткові нові статті грошових надходжень, право на пенсію не лише вкладників, але й їхніх сімей. На 1 січня 1912 р. загальна сума емеритальної і похоронної каси становила 1 038 618 руб. 13 коп., з них власне емеритальній касі належало 1 017 733 руб. 58 коп. На цей час виплатами користувалося 825 пенсіонерів. Суми від емеритури не були сталими, а постійно переглядалися у зв’язку зі зростанням цін на основні продукти²³.

Ще один важливий орган опіки, що існував у Чернігівській єпархії – богадільня для догляду за безпритульними і пристарілими вдовами єпархіального відомства. Питання про її заснування розглянув у листопаді 1891 р. єпархіальний з’їзд. Він вирішив, починаючи з 1892 р., на утримання богадільні встановити щорічний внесок від кожного причту по 1 руб., а завідування цим богоугодним закладом доручити єпархіальному опікунству. Відкриття богадільні спочатку планувалось приурочити до 900-річного ювілею єпископської кафедри у Чернігові, але внаслідок епідемії холери урочистості були відкладені до вересня 1893 р. Богадільня розташовувалася у центрі міста на вул. Шосейній у чотирьох кімнатах нижнього поверху дерев’яного будинку, придбаного духовенством 1888 р. у Чернігівського опікунства дитячими притулками. До дня відкриття тут приготували все необхідне для проживання опікуваних: 15 металевих ліжок з новими матрацами, двома подушками і новими ватними ковдрами, при кожному ліжку поставили маленьку конторку для особистих речей; у кімнаті були дві гардеробні шафи, дві – для посуду і одна – книжкова. Дозволялося займатися рукоділлям за умови, що воно не заважатиме оточуючим. На утримання богадільні в 1893 р. надійшло від причтів 960 руб., а початок благодійним внескам поклав муромський єпископ Тихон, що надіслав 25 руб.²⁴ Богадільня була розрахована на 15 осіб, їхнє утримання обійшлося в 1903 р. у 1147 руб. 77 коп.²⁵ Така кількість опікуваних зберігалася упродовж всього часу існування закладу.

Таким чином, формування органів станової опіки духовенства у Чернігівській єпархії було викликане нагальною потребою підтримки мало захищених представників церкви. Упродовж попередніх століть духовенство належало до привілейованого стану суспільства і тому забезпечення йому належних побутових умов у другій половині XIX – на початку XX ст. мало додати престижу в очах парафіян. Для створення таких умов опікунство про бідних духовного звання дбало про нові джерела надходження коштів та шукало форми і методи матеріальної і моральної підтримки кліру; емеритальні каси мали забезпечувати прийнятні виплати після виходу на пенсію, а похоронні – допомагати родинам при втраті

найближчих родичів. Заснування органів опіки відбувалося за вказівками чи з дозволу Синоду, а функціонування їх залежало від організації та сприяння на місцях.

¹ О попечительстве бедных духовного звания // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (далее – ЧЕИ). – 1872. – № 3. – С. 35–44.

² Там само.

³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 1. – Чернигов, 1873. – С. 113–152.

⁴ Ведомость о суммах, ассигнованных к отпуску из казны на штатное содержание по Черниговской епархии на 1874 год // ЧЕИ. – 1874. – № 7. – С. 111–114.

⁵ В. П-ский. Большой вопрос // Черниговский вестник. – 1916. – № 7. – С. 1–2; № 8. – С. 1–2.

⁶ Державний архів Чернігівської області (далі –ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 330–330зв.

⁷ Распоряжение высшего правительства // ЧЕИ. – 1879. – № 39. – С. 522.

⁸ Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1903 г. // ЧЕИ. – 1904. – № 21. – С. 844.

⁹ Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1901 г. // ЧЕИ. – 1902. – № 20. – С. 660–661.

¹⁰ ЧЕИ. – 1872. – № 6. – С. 176.

¹¹ Распоряжение епархиального начальства // ЧЕИ. – 1872. – № 10. – С. 235, 245–246.

¹² ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 5147. – Арк. 7.

¹³ Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1903 г. – С. 864.

¹⁴ Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1901 г. – С. 675.

¹⁵ Заметка по вопросу о пенсиях духовенства // Прибавление к ЧЕИ. – 1863. – № 2. – С. 21–37.

¹⁶ Церковный вестник. – 1891. – № 49. – С. 769.

¹⁷ Сахновский Ф. Об эмеритуре Черниговской епархии // Прибавление к ЧЕИ. – 1881. – № 19. – С. 406–425.

¹⁸ Отчет комитета эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1887 г. // ЧЕИ. – 1888. – № 6. – С. 289–310.

¹⁹ ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 7.

²⁰ ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 954. – 337 арк.

²¹ Акт Ревизионной комиссии по эмеритальной кассе // ЧЕИ. – 1903. – № 13. – С. 430–437.

²² Там само. – С. 437–439.

²³ Ведомость о причтах Черниговской епархии, коим вновь назначается или увеличивается содержание на счет кредита, добавленного из казны по § 6 ст.1 финансовой сметы Св. Синода 1902 года // ЧЕИ. – 1902. – № 20. – С. 689–695.

²⁴ Стефановский Т. Открытие епархиальной богадельни в память 900-летия архиерейской кафедры в Чернигове // Прибавление к ЧЕИ. – 1893. – № 21. – С. 774–778.

²⁵ Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1903 г. – С. 873–877.